

כלה צובעת את גבותיה, 1840 (באידיבות מרים רוזן איליון)

בלשון פארסי צה

צמיחתה ושימושה של הפרסית היהודית

תמר עילם גינדין

בלשונות היהודים בצד העברית. קיומו של המרכיב העברי הוא אחד המאפיינים של לשונות היהודים, אולם בפרסית יהודית הוא קטן יחסית.

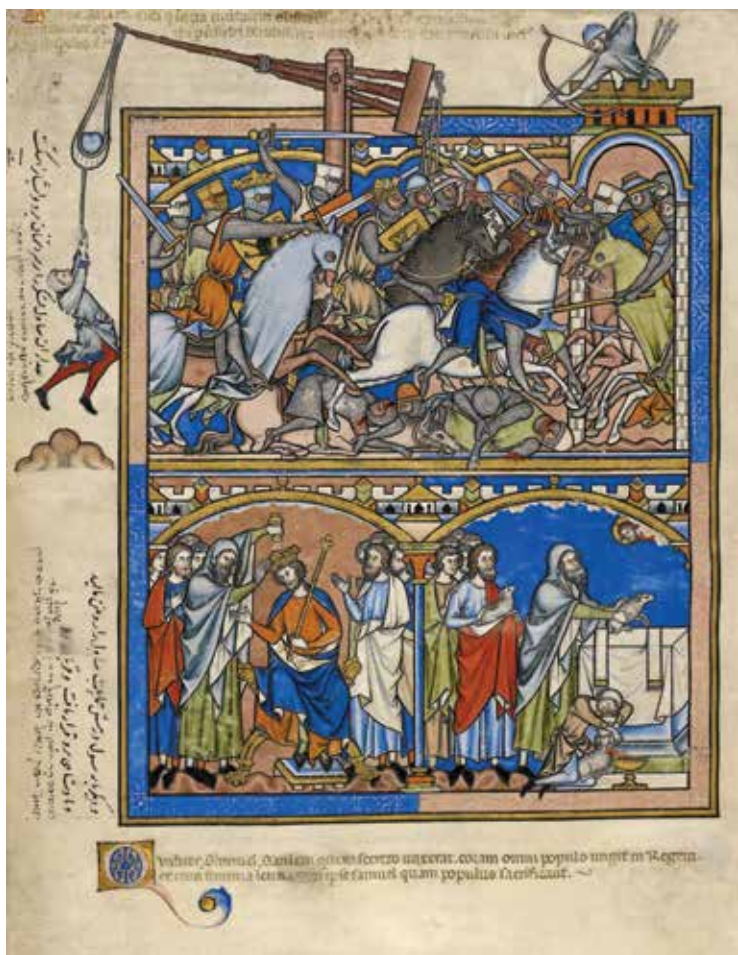
המן הטוב – ובנו הטוב יותר

השפה הפרסית מתחלקת לשלושה שלבים: פרסית עתיקה מתועדת בכתובות המלכים האח'מנייים (כורש, דריווש, אחשוורוש ובני שושלתם); פרסית אמצעית היא לשונה של האימפריה הסאסאנית, המקבילה בערך לתקופת התלמוד; ופרסית חדשה, החל מהכיבוש האסלאמי ועד היום, המחולקת לפרסית (חדשה) קדומה – עד הכיבוש המונגולי במאה ה־13, קלסית ומודרנית.

התיעוד הקדום ביותר המעיד על קהילה יהודית דוברת פרסית נמצא כבר בתנ"ך. ספרי הגלות וימי בית שני מראים השפעות

העם היהודי בא במגע ישיר עם העם האיראני בפעם הראשונה בשנת 721 לפנה"ס, עם גלות אשור. במשך תקופה ארוכה היו ההיסטוריה והלשון של שני העמים שזורים אלה באלה: חלק מספרי המקרא נכתבו אחרי מפגש ראשוני עם תרבות פרס ולשונה, בתקופת הגלות ובתקופת בית המקדש השני; המשנה נכתבה בתקופת הבית השני; והתלמוד הבבלי התחבר בבבל שהייתה בשליטת איראן הסאסאנית.

בכל מקום שהיהודים התיישבו בו, הם אימצו את לשון הדיבור המקומית תוך שהם שומרים על זהותם הנבדלת ועל לשון הקודש – העברית – לצרכים דתיים ולצורך תקשורת בין הקהילות. הארמית, שהייתה שפת הממשל והדיבור בארץ ישראל ובבבל בתקופה מסוימת, נתקדשה אף היא ונקלטה

איראניות. בין השפעות הלשוניות, מילים כמו דת - במקור "חוק", זמן - "ההולך", פתגם - "מסר) שהולך לעבדך", פרדס - "גן) מוקף חומה", אגוז ועוד. השפעות רעיוניות כוללות את השטן כישות רוחנית (בספר איוב ובדברי הימים), פרטים כ"הרוגים", רעיון הרוח שמרכיבה את הגוף מחדש, עצם רעיון תחיית המתים ועוד. ספרי עזרא, נחמיה, דניאל ואסתר מדברים בפועל על שלטון פרס. במגילת אסתר ניכר שהמחבר לא רק בקי באוצר המילים הפרסי, אלא גם שולט במשמעותן בשפת המקור. למשל האטימולוגיה של "דת" - חוק בפרסית - היא "נתון, מה שניתן", ומחבר המגילה משתמש במשחקי מילים "בהינתן דת", "והדת ניתנה". הכותב משתמש בשמות פרסיים ובמשחקי מילים גם כדי לבנות דמויות: המן אמנם אגגי, אבל "התבוללותו" ניכרת גם בשם אביו (המדתא) - "בעל אותו חוק", ובשמותיהם של שלושה מבניו, הכוללים את הרכיב "ארי" (האיראנים הם ארים, ומשמעות השם איראן היא "ארצם של הארים"). דווקא שלושת השמות הפרסיים במגילה הכוללים את הרכיב "טוב" (נה) הם המלכה ושתי - נְהִישְׁתִּי ("הטובה ביותר"), המן (והרמנה "המחשבה הטובה") ובנו ויזתא (נְהִיה־זאתה - "נולד טוב יותר").

טקסט המגילה משקף גם את התחביר הפרסי, בשימוש היתר בצורות הסביל ובשם הפועל, ובשני מקומות גם במבני פועל הנפוצים בפרסית עתיקה: "הכסף נתון לך" במשמעות "אתה נתת את הכסף", ו"אני קרוא לה" במשמעות "היא קראה אותי", כלומר היא הזמינה אותי.

התלמוד הבבלי מראה השפעות הן של הפרסית האמצעית על השפה והן של המחשבה הזורואסטריית על זו היהודית, למשל העיסוק הרב יותר בטומאה ובטהרה, ואזכור מנהג הנישואין הזמניים. בנוסף הוא מתעד קשרים עם הקהילה המקומית, שאינם אפשריים ללא שפה משותפת. תרגום המקרא לפרסית אמצעית מראה שהיו יהודים שיכלו להבין עברית וגם לתרגם לפרסית. עד סוף המאה ה-19, נהוג היה לחשוב שפרסית יהודית קיימת רק אחרי הכיבוש המונגולי. עם גילוי גניזת קהיר וגניזות נוספות, ועם חשיפת ממצאים בחפירות ארכאולוגיות (לפני שנים ספורות התגלו כתבי יד במערה באפגניסטן), התגלה עושר של ספרות פרסית יהודית קדומה, שקדמה לכיבוש המונגולי - למעשה, התייעוד הקדום ביותר של פרסית חדשה בכלל!

התייעוד הקדום ביותר הוא כתובות סלע באפגניסטן מאמצע המאה השמינית לספירה, ושני מכתבים שנמצאו בסין ותוארכו לתחילת המאה התשיעית לספירה. בשני המכתבים הרכיב העברי הלשוני הוא מזערי (בראשון - "חמור" ו"רבי" ובשני "ממזיר"), אולם הכתב הוא עברי. בפרסית יהודית קדומה, שזמנה בין המאה השמינית למאה ה-13 לספירת הנוצרים, נשאר בידנו כ-600 עמודים מסוגות שונות. רובם הם "תפסיריים", תרגומים ופירושים על ספרי מקרא. קיימים גם

תנ"ך מאויר מצרפת שהוענק לשאה עבאס הראשון (1608), עם כיתובים בפרסית ובפרסית יהודית

קבורת משה, "מוסא נאמה" [התורה], 1686 (Jewish Theological Seminary)

מכתב של סוחר בפרסית יהודית, המאה התשיעית

המאה ה־20. הוא הביא לדפוס עשרות ספרים "בלשון פארסי צח" (כך בהקדמה העברית) – למעשה תאגיפית יהודית, שהיא ניב כמעט זהה לפרסית. בין יצירותיו כתבים הלכתיים ותרגומי יצירות מופת מתרבות ישראל והעולם, דוגמת מאפ"ז ושייקספיר.

במאה ה־20, עם יציאת היהודים

מהמחלה, השכונה היהודית הסגורה, הפכה לשונם דומה אף יותר ללשון הרוב. בתחילה היו מזהים אותם בערים מסוימות לפי המבטא (למשל אצפהאנים מבטאים ס' רז' עם הלשון בין השניים), אך עם הזמן הפכה לשונם פרסית לגמרי. מידת החשיפה לחברה הסובבת הביאה להבדלים בין המינים והמעמדות: לשונם של הגברים דמתה מהר יותר לפרסית הסטנדרטית מלשון של הנשים, עשירים נטמעו מהר יותר מעניים, ומשכילים מהר יותר מאלה שלא זכו להשכלה פורמלית כללית. באתר המקוון של "ועד יהודי תהראן" כיום כבר אי־אפשר כמעט להבחין שזוהי לשון יהודית, למעט מרכיב עברי – שגם הוא קטן יחסית – והתכנים הקשורים כולם לחיי הקהילה היהודית.

עם ההגירה לארצות הברית והעלייה לישראל, קרנה של הפרסית היהודית ירדה עוד. יהודים איראנים שהיגרו לארצות הברית מדברים פרסית מתובלת באנגלית אמריקאית, זהה כמעט לזו שבפי האיראנים הלא־יהודים. בישראל נמצאת הפרסית היהודית בסכנת היעלמות, ככל לשונות היהודים ששימשו בתפוצות, כיוון שאבד הצורך בשמירת הייחוד למול הסביבה: לשונות היהודים בישראל הן "שפות סנדביץ'", שבהן יש גם מרכיב עברי שנמצא בבסיס השפה ("למטה") ומרכיב ישראלי שנמצא בלשון הרוב ומשפיע על השפה "מלמעלה".

יש כמה דרכים להבחין בין המרכיב העברי ובין המרכיב הישראלי בפרסית־היהודית: (1) לפי הגייה – למשל האות ח' תבוטא במרכיב העברי כ־ה' או כ־א', כמו בפרסית (למשל במילה שוחט, המבוטאת שוֹחַט), ובמרכיב הישראלי היא תבוטא כ־ח' עברית־אשכנזית (למשל במילה לשחק, המבוטאת כמו בעברית); (2) לפי משלב – למשל "מעשה" הוא רכיב עברי, ומקבילו הישראלי הוא "סיפור"; (3) לפי שדה סמנטי – יהודי או מסורתי, לעומת חילוני. בפעלים מורכבים עם הרכיב הפועלי פֶּרְדָן – "לעשות" – החלק השמני נוטה להופיע כשם פעולה אם הוא חלק מהרכיב העברי (המסורתי) – למשל "שחיטה כרדן" ("לעשות שחיטה", לשחוט), ואילו הרכיב הישראלי מופיע כשם פועל, למשל "לשחק כרדן".

לסיכום, פרסית יהודית היא שם כולל למספר להגים דומים, המתועדים החל מהמאה השמינית לספירה ועד היום. פרסית יהודית קדומה היא התייעוד הקדום ביותר של פרסית חדשה בכלל. פרסית יהודית של היום כמעט שאינה שונה מהפרסית הכללית: היא נכתבת באותיות ערביות, והמרכיב העברי בה קטן יחסית ללשונות יהודיות אחרות. בישראל של היום, הפרסית שבפי יוצאי איראן מושפעת לא רק מהעברית כלשון קודש, אלא גם מהעברית בת זמננו כלשון הדיבור של הסביבה.

מכתבים אישיים ומסחריים, מסמכים משפטיים, כתבים הלכתיים ואפולוגטיים ועוד. פרסית יהודית קדומה היא התייעוד הקדום ביותר לפרסית חדשה, ומכאן חשיבותה לתולדות השפה הפרסית. הפרסית היהודית מתועדת בכמה ניבים, וההבדלים ביניהם מלמדים אותנו שחלק מההבדלים בין פרסית אמצעית לפרסית חדשה הם גאוגרפיים ולא דווקא כרונולוגיים.

"מֵעֶזְרָא נֵאמָה" לְאוֹתִיּוֹת עֵרֵבִיּוֹת

פרסית יהודית בתר־מונגולית, מהמאה ה־14 ואילך, עדיין נכתבת באותיות עבריות, אך בלשנים נוהגים לכנותה בזלזול "פרסית קלסית באותיות עבריות". היצירות הידועות ביותר בפרסית יהודית קלסית הן יצירות אפיות שיריות, המספרות סיפורים תנכיים עם השפעות של ה"שאה נאמה": למשל "עֶזְרָא־נֵאמָה" ו"ארדשיר נאמה" (סיפור מגילת אסתר) של המשורר השיראזי שאהין בן המאה ה־14, ו"פתח נאמה" (יהושע, שמואל ורות) ו"חנוכה נאמה" של המשורר הכאשאני עמראני, בן המאה ה־15. סוגה נוספת ששרדה היא היסטוריוגרפיה, למשל יצירותיהם של באבאי בן לטף ושל באבאי בן פֶּרְהָאד, סב ונכד כאשאנים בני המאות ה־17-18. יוצר פורה נוסף מכאשאן של המאות ה־17-18 הוא אמינא, שכתב היסטוריוגרפיה, אפוסים מבוססי תנ"ך ושירה הלכתית. בשל השימוש באלף־בית העברי, לא זכו היצירות בפרסית יהודית קדומה להכרה מחוץ לקהילה היהודית.

הרכיב העברי ביצירות אלה קטן מאוד והשפה כמעט זהה לפרסית קלסית של המשוררים, אך בכל זאת אפשר ללמוד ממנה על התפתחות השפה. פרסית יהודית נכתבה באותיות עבריות ואינה חייבת לציית לחוקי הכתיב של הפרסית באותיות ערביות – ולכן היא מסייעת לתארך שינויים שחלו בשפה. טקסטים פרסיים יהודיים קלסיים משקפים לעתים "סטיות" מהשפה הסטנדרטית, שאנחנו מכירים רק מפרסית מדוברת של זמננו – השונה מזו הספרותית. למשל האותיות א', ה', ח', ע' עדיין נבדלות בפרסית יהודית קדומה, אך מתבלבלות (כל הארבע) בפרסית יהודית קלסית; בפרסית ספרותית בת זמננו עדיין יש הבדל בהגייה בין א'/ע' לבין ה'/ח', אך בשפה המדוברת כולן מבוטאות באופן דומה.

ברוב מקומות המושב, הייתה הקהילה היהודית מבודדת. ככל קהילה מבודדת, לשונם השתנתה פחות במרוצת הזמנים, ולשונות היהודים נוטות להיות ארכאיות יחסית לשפה הכללית. לשונות היהודים נכתבו במהלך השנים בכתב העברי, ששימש את היהודים בכתבי הקודש. במאה השנים האחרונות, עם החינוך החילוני והשליטה בשיטות כתב אחרות, התחילו לכתוב לשונות יהודיות גם בכתבים אחרים. יהודי איראן כותבים היום פרסית יהודית באותיות ערביות – כולל כתבי עת של הקהילה הפרסית בישראל.

פרסית יהודית מודרנית נכתבת באותיות עבריות, ובעשורים האחרונים – באותיות ערביות. אחד היוצרים הפורים ביותר בשפה זו הוא שמעון חכם, יוצא בוכרה, שכתב ותרגם בירושלים בתחילת

1. ת' גינדין, "המרכיב העברי בפרסית יהודית קדומה", לשונות יהודי ספרד והמזרח וספרותיותיהם (עורך: ד"מ בוניס), ירושלים 2009, עמ' 319-335.
 2. ח' סעדון (עורך), קהילות ישראל במזרח במאות התשע־עשרה והעשרים – איראן, ירושלים תשס"ו.
 3. ת' עילם גינדין, מגילת אסתר – מאחורי המסכה, כפר סבא 2015.
 4. ש' שקד, "פרקים במורשתם הקדומה של יהודי פרס", פעמים, כג (תשמ"ה) עמ' 22-37.